

Maija POIŠA

DAŽAS ZILBES VEIDOJUMA ĪPATNĪBAS VIDZEMES SĒLISKAJĀS IZLOKSNĒS

Uzsvērtā zilbe. Kā visās augšzemnieku dialekta izloksnēs, arī Vidzemes sēliskajās izloksnēs zilbes centrā ir patskanis vai divskanis¹. Taču sēliskajās izloksnēs uzsvērtas, palaikam atvērtas zilbes centrā esošais patskanis mēdz būt pagarināts.

Parasti pagarinājumu dzird nebalsīga līdzskaņa priekšā². Pagarinājums var būt bez noteiktas intonācijas kā vārdā *lo:k-l'*, *po:-tūr* (Aizkraukle), *pu:-p^ās*, *ro:-ku* (Kraukļi), *blu:-ki*, *lo:-t^us*, *no:s-ļs* (Lubāna), *vy:-s^u*, *so:li:-k^u* (Vietalva).

Biežāk pagarinātais patskanis ir pusgarš; daļā izlokšņu, kā Adulienā, Bebroš, Kalsnavā, Praulienā, Sarkaņos u.c., tā izruna palaikam tuvojas gara patskaņa izrunai. Šāds pagarinājums parasti ir kāpjoši intonēts, piemēram, *á:^e-s'ēn'c'*, *lo-p^ās* (Aduliena), *ó:k-mìntìnc'*, *āp:mé:-tùms* (Aizkraukle), *o:t'ly':-ka*, *vó:-s^orà* (Liepkalne), *pú:-k'š*, *ú:s-tups* „istabas” (Saikava), *plē:lí:-k^u*.

Nebalsīgu līdzskaņu priekšā konstatējami arī kāpjoši intonēti sekundāri gari patskaņi kā vārdā *blú-sām*, *ví-si* (Aduliena), *rók-stu*, *vó-kor^u* (Prauliena), *ká-pura* „kapara”, *ná-sàn* „nešus” (Sarkaņi).

Pētot sēlisko izlokšņu zilbes tipu sakarā ar uzsvērtā īsa patskaņa kāpjoši intonētu pagarinājumu nākošās zilbes nebalsīgā līdzskaņa priekšā, A. Ābele pierādījusi, ka šāda kāpjoši intonēta (dinamiski kāpjoša) atvērta zilbe veidojusies no dinamiski kāpjošas slēgtas zilbes ar saspriegti, gari izrunātu nebalsīgo līdzskani, kas vārda vienzilbīgā izrunā ir zilbisks. Pēc A. Ābeles skaidrojuma: *lā-pa < lap-pa < lap^(a)3*. Tātad valodniece A. Ābele atvērtu zilbi ar pagarinātu vai sekundāri garu kāpjoši intonētu patskani centrā atzīst par inovāciju.

Vairumā apsekoto izlokšņu uzsvērtas zilbes patskani spontāni pagarina arī balsīga troksneņa priekšā. Biežāk pagarināts vai sekundāri garš kāpjoši krītoši intonēts patskanis šai pozīcijā ir Vidzemes sēliskā novada dienvidaustrumu izloksnēs. Ziemeļaustrumu stūra izloksnēs tas konstatējams vecākās paaudzes teicēju runā. Reizēm balsīga troksneņa priekšā pagarinātajam patskanim var būt kāpjoša intonācija. Piem., *do:-žà*, *iz-mērcēj^š*, *va:-zum^ā* (Aduliena), *ne:-dēļ* „nedēļu”, *ūz-līek*, *vēd* „veda” (Aizkraukle), *i:z-rijs'*, *lo:-b^us*,

¹ M. R u d z ī t e, Latviešu dialektoloģija, Rīga, 1964, 262.

² Turpat, 264.

³ A. Ā b e l e, Īsu patskaņu pagarinājumi nebalsīgu līdzskaņu priekšā, – Filologu biedrības raksti, VII, 1927, 110–111.

'na-vār, 'Ru:-zi.ši (Cesvaine), gú:-bènc, me:d-n's // mē:d-n's, ví:-d" (Graši), gri:-bêĭ^a, rû-3"s (Kalsnava), bo:-dā, lu:-bu, 'mí:-zu (Lubāna), go:-b^olom, rû-3", ûz-dēu (Vietalva).

Uzsvērtas zilbes īsais patskanis var būt pagarināts arī sekojošās zilbes skaneņa priekšā. Biežāk pagarinājumam nav noteiktas intonācijas, dažkārt šī intonācija līdzinās kāpjošajai. Sekundāri garu kāpjoši krītoši intonētu patskani lielākoties dzird Vidzemes sēliskā novada dienvid-austrumu izloksnēs, kad reducējies vai zudis aiz skaneņa esošais patskanis. Piemēram: gô-l^u, ru:-na „runā“ (Aizkraukle), go:-f^us, gôļ „gaļu“, vi:-ŋⁱ (Bebri), cé:ļ (< ceļš), go:-l^u, go:-nu (Dzelzava), ká:-mēŗ, kâ-mēnc, su:-ŋⁱ (Graši), glê-mⁱ „gļotas, apglumējums“, tē-l^u, vi:-ŋ^u (Irši), gó:-no, gu:-lât, jú:-mē (< jumt), mô-z^u (Sarkaņi).

Ka atvērta zilbe ar centra patskaņa kāpjoši intonētu pagarinājumu nebalsīga līdzskaņa priekšā radusies, dinamiski kāpjošam zilbes akcentam atvirzoties no gari (zilbiski) izrunāta līdzskaņa uz patskani, pierādījusi A. Ābele. Valodnieces rīcībā nav bijis dotumu, ka sēliskajās izloksnēs vēl ir konstatējama arī dinamiski kāpjoša slēgta un kāpjoši diftongiska zilbe.

Līdzskani aiz uzsvērtā īsa patskaņa palaikam pagarina lielākajā daļā līdz šim apseko to Daugavas labā krasta sēlisko izlokšņu, īpaši dienvidaustrumu izloksnēs.

Uzsvērtas zilbes īsajam patskanim dažkārt seko pagarināts vai, retāk, garš nebalsīgs troksnenis kā vārdā sok:-ùmkáta, več-či (Aduliena), ok-k^u, lik „lika“, soc-ciĭ^u (Aizkraukle), poš: „paši“, pip-purus, s eš^u:-ĭet (Cesvaine), oš-šīys „ašavi“, bit:-i:ts, sot:-jŋ^a (Koknese), but^u:ⁱ „būt“, nos:-tu (Lubāna), cit^u:ⁱ „citi“, met^u:^a (Patkule), lup-poĭ^us, nak:uóž (Pļaviņas), šit-tùo, tik:-ài (Vietalva).

Uzsvērtam patskanim var sekot arī pagarināts vai garš balsīgs troksnenis, piemēram, vārdā ež-zeŗiņč, god:-^us (Aduliena), dob:-ās, moz-za (Graši), mež-žūos, rog:-ôinic^u (Koknese), god:-ām, mež-žū, rād:-ĭem (Lubāna), pyg:^u, raž:-^us (Meirāni), grib^u:-ùet^uies, miz-zás (Odziens), Iž:-azars, rež-žēš^uiet (Patkule), dob:-us, dag:-unu, lob-bak (Pļaviņas), koz: „kazu“, nag:-òls (Saikava), pod:-ùom^uē, vaz-zum^u (Sāviena).

Salīdzinoši biežāk ir konstatējams aiz uzsvērtā vokāļa esošā skaneņa pagarinājums. Pagarinājums var būt arī tad, ja reducējies vai zudis sekojošais (parasti gala zilbes) patskanis. Piemēram: goļ: „gaļa“, gar:-as, liēl: „liela“ (Aduliena), kur-ra „kurā“, pal:-ùkà (Aizkraukle), nom-mu, zem:-^us (Graši), tām-ma, zin:-àĭ (Koknese), gol-ĭa, gar'-r'à, lyl:-āks, mol: „malu“ (Lubāna), or-roma, bar-rùna „barona“, grim:-uš^u, man-ŋ^u, zēm „zemi“ (Patkule), dar-rit, zēm-m^us, viņ:-^us (Pļaviņas), ar:^u „arī“, ceļ:^u, pil-ĭi (Sarkaņi), per:-^uēkl^u, zoļ:-áks (Sausnēja).

Tātad Vidzemes sēliskajās izloksnēs aiz uzsvērtā īsa patskaņa reizēm mēdz būt pagarināts kā troksnenis, tā skanenis.

Troksneņa pagarināšanu aiz īsa patskaņa visos tajos gadījumos, kur tā priekšā netiek pagarināts uzsvērts patskanis, tāmnieku izloksnēs pētījusi A. Ābele. Viņa raksta: „Tipiskās tāmnieku izloksnēs (pēc Dundagas izloksnes spriežot) īsu patskani saturošas zilbes uzsvēršana atspoguļojas galvenā kārtā patskanim sekojošā līdzskanī: pastiprināts gaisa spiediens gāmurā un ar to savienotais pastiprinātais muskuļu saspriegums, kas rodas zilbi uzsverot, neatslābst šē patskaņa robežās, bet turpinās arī sekojošo līdzskani izrunājot, tādā kārtā to pastiprinādams un pagarinādams un tā pārvērsdams viņu par zilbisku skaņu (dif-

tonģiskais zilbes tips)⁴. A. Ābele minējusi kāpjoši diftongiskas zilbes piemērus: *ak* „aka”, *puter* „putra”, *aggr* „agri”, *labak* u.c.⁵

Šāda kāpjoši diftongiska zilbe, kuras centru veido uzsvērts īss patskanis kopā ar pagarinātu līdzskani (tāmnieku izloksnēs tikai ar troksneni) vēl ir konstatējama lielākajā daļā Vidzemes sēlisko izlokšņu. Šajās izloksnēs gan aiz uzsvērtā īsa patskaņa esošajā pagarinātajā resp. garajā troksnenī, galvenokārt spraudzenī, reizēm saklausāma arī zilbes robeža kā vārdā *god-de* „gadā”, *mež-žus*, *svēš-šim* (Aizkraukle), *ęz-zęrinč*, *miz-zām*, *vys-su* (Mārciena), *rež-žęs'iet* (Patkule). Biežāk zilbes robeža ir garā skanenī, piemēram: *cył-loj* „cilā”, *zor-rus* (Lubāna), *zęm-męs* (Mārciena), *viņ-ņi* (Prauliena).

Ir piemēri, kur ar papildu spēku izrunātā pagarinātā līdzskaņa priekšā ir papilduzsvars un līdzskanis tiek atšķirts nost no iepriekšējā uzsvērtā īsā patskaņa; *go-d:us*, *ga-r:a* (Aduliena), *ka-r:u*, *ma-m:u* (Lubāna), *a-z:ars* (Mārciena).

Neuzsvērtā zilbe. Neuzsvērtas zilbes, īpaši piedēkļa zilbes, komponentu garuma izrunā resp. zilbes veidojumā Vidzemes sēliskā novada dienvidu izlokšnes atšķiras no ziemeļaustrumu stūrī runātajām izloksnēm.

Galvenokārt Vidzemes sēliskajās dienvidu izloksnēs (Bebros, Iršos, Koknesē, Odzienā, Pļaviņās u.c.) parasti, reducējoties vai zūdot gala zilbes patskanim (dažkārt konstatējamā palīguzsvara ietekmē), iepriekšējās zilbes patskanis tiek pagarināts, reizēm iegūstot noteiktu intonāciju, piemēram: *ienà-kù:-r̃ñⁱ*, *l̃ij-da:-k^as*, *pę-ręk-l̃il̃ⁱ* (vsk. nom. *pęręklić*), *pu-dę:-l̃ⁱ* (Bebri), *iz-laú-zú:š*, *sāl-šà:-n^u* (Irši), *koų-l̃i:ņ* 'kauliņu', *Kùok-nęs^u* „Kokneses”, *zòļ-gôn* „zaļganu” (Koknese), *lēm'-p'i:ņs* „lampiņšas”, *uó-zú:ⁱ-li* (Sausnēja).

Ziemeļaustrumu stūra izloksnēs, kā Dzelzavā, Grašos, Saikavā u.c., patskanis neuzsvērtā zilbē, parasti piedēklī, pagarināts tikai atsevišķos gadījumos, piemēram: *cié-tú:-ma*, *pār-da-ųu:-s^a* (Dzelzava), *mō^o-c'i:ļ* „mācīja”, *smól-ku:-m^us* (Saikava).

Šajās izloksnēs neuzsvērtā vai ar palīguzsvaru izrunātā zilbē, galvenokārt piedēklī, palaikam tiek pagarināts aiz īsa patskaņa esošais līdzskanis, liecinot par tieksmi veidot diftongisku zilbi. Piemēram: *'càu-rum:-us*, *le-meš* „lemeši”, *nùo-sluó-.3'it':i*, *pùļ-v'ę-r'it':-s* (Cesvaine), *á:k-męņ:-us*, *plo:-tum* „platumu”, *Sij-moš:-as*, *spài-niš* „spainīši” (Dzelzava), *dę-lit':* „dēlīti” (Mārciena), *pí-teņ* „pīteņa” (Patkule), *Vār-ķę-l̃iš:^o*, *sāi-menic:ⁱ* (Prauliena), *kām-ba-rit':ⁱ*, *nà-ļe-ļę-s'is'-s'i* (Sarkaņi).

Vidzemes sēliskajās izloksnēs (un dažviet arī Augšzemē, kā Secē, Sunākstē u.c.) konstatētā dinamiski kāpjošā slēgtā un kāpjoši diftongiskā zilbe nav baltiskas cilmes. Tā ir Baltijas somu valodu pazīme un nebūtu saistāma tikai ar kļaušu laikos un vēlāk pārvietoto vai pārceļojušo Baltijas somu etnisko grupu ietekmi.

Ar zilbes dinamiski kāpjošu akcentu saistāma izloksnēs saglabājusies īpatnība – patskaņu pārveidošana par divskaņiem *j* un *v* (arī daļēji vokalizētu *ļ* un *ų*) priekšā.

⁴ A. Ā b e l e, Piezīmes par Dundagas izlokšnes fonētiku, – Filologu biedrības raksti, VI, Rīga, 1926, 24.

⁵ Turpat, 24–25.

Atsevišķos gadījumos gan mantotos, gan arī jaunākas cilmes vārdos kā saknes, tā piedēkļa zilbē, kā arī vārda sastāvdaļu morfoloģiskajā sadūrā aiz patskaņa *j* priekšā ir iestarpināts *i*, *v* priekšā – *u*. Veidojas īpatnēji garumi – divskaņi, kas zilbei piešķir dinamiski kāpjošu akcentu, piemēram: *dʲu-vas*, *lèi-ju* (< leja), *taí-jà*, *ro-gòu-vàs* (Aduliena), *má-jám'is* „mujamies – ne-sekmīgi ko darām, pūlamies”, *voí-jàj* „vajāja” (Aizkraukle), *dəu-ue*, *uz-vú-ju* (Cesvaine), *ie-mouu* „iemavi”, *nàu-vor'è* „nevarēja”, *plòu-viņas*, *žàvà-tòuu* (Dzelzava), *Ais-kù-i-ļàs*, *rú-ļes*, *sàu-vlè-nìbà*, *taíj* (Graši), *poù-vàrs* (Kalsnava), *klài-ja* (< klajš), *pòu-vosēr'ie* (Kraukļi), *skuí-jas* (Lazdona), *nàu-vàr'è*, *zvèij-n'èk'iem* (Lubāna), *nàu-uoig* „nevajag”, *rəu-uoiluc'i:ĩ*, *seĩ-ĩ* (Pļaviņas), *plòu-và*, *vú-jùolēs* (Sarkaņi).

Divskanis *j* un *v* priekšā var būt arī gara patskaņa vietā, kā piemēram, vārdā *koú-uà* „kāva” (Aizkraukle), *gai-jat* „gājāt” (Bebri), *bròu-kài-ja*, *ziú-vùoĩ^a*, *stà-vèi-ja*, *tàu-uu* „tēvu” (Cesvaine), *maí-jà* „mājā” (Irši), *só:-stàu-ueĩ* (Liepkalne), *ziú-vùoĩà*, *gài-ja*, *nùo-kàu-v'i*, *teĩ-ju* „tēju” (Sarkaņi), *op-kràu-ũ^ušies* „apkrāvušies” (Vietalva).

Patskaņu savienojumu ar *j* un *v* pārveidojumi, kādi vēl mūsdienās sastopami Vidzemes sēliskajās izloksnēs, konstatējami gan 17. gadsimta latviski rakstītajos tekstos, gan vēl 19. gadsimta 2. pusē izdotajos darbos⁶.

Patskaņu savienojumu ar *j* un *v* pieraksts veclatviešu tekstos nav vienveidīgs. Tas var liecināt gan par izrunas variēšanos, gan arī par atšķirībām šo savienojumu izrunā vienā vai otrā izlokšņu grupā, izloksnē. Tāpēc, pētot un izvērtējot veclatviešu autoru valodu, būtu jāpārzin tā vai cita apvidus izlokšņu materiāls. Tā, piemēram, 17. gadsimta vidū iznākušajā Aizkraukles un Kokneses mācītāja J.Rēehūzena gramatikā atspoguļojas arī gar Daugavu runāto izlokšņu lībiskās pazīmes. Arī patskaņu savienojumu ar *j* un *v* pārveidojumus var uzskatīt par Baltijas somu valodu ietekmē radušos pazīmi. Valodnieks E. Blese uzskata, ka heterosillabiska *av* apzīmēšana ar *ou*, *ouw*, *auw* 17. gadsimtā Rīgā pierakstītajos uzvārdos atspoguļo lībiešu valodas refleksu⁷.

Ir iespējams secināt, ka patskaņu savienojumu ar *j* un *v* pārveidojumu grafiskā atveide 16., 17. gadsimtā un vēlāk iznākušajos veclatviešu rakstu avotos nav vis ortogrāfiski nosacīta un tradicionāli pārveidota, bet sakņojas sava laika izlokšņu faktu realitātē.

EINIGE BESONDERHEITEN DER SILBENBILDUNG IN DEN SELONISCHEN MUNDARTEN ZU VIDZEME

Zusammenfassung

Im Beitrag wird bei Untersuchung der Silbenbildung auf eine den selonischen Mundarten des Lettischen eigene Besonderheit eingegangen – die Verlängerung von Vokalen in betonter, zumeist offener Silbe sowie in unbetonter Silbe. Schlußfolgert wird, daß in betonter Silbe vor stimmlosen Konsonanten vorwiegend halblange Vokale gesprochen werden, in unbetonter Silbe dagegen wird in der Regel beim Schwund des Endsilbenvokals der Vokal der vorausgehenden Silbe verlängert, wobei er gelegentlich eine bestimmte Intonation erhält (z.B., *blu:ki* in Lubāna, *ó:k-mìntl'nč* in Aizkraukle; *koũ-li:n* in Koknese). Außerdem wird die Diphthongierungstendenz von Vokalen vor den Konsonanten *j* und *v* (auch teilweise vokalisiert) kurz umrissen.

⁶ M. P o i š a, Patskaņu savienojumu ar *j* un *v* pārveidojumi 17. gadsimta rakstu pieminekļos un mūsdienā Vidzemes sēliskajās izloksnēs, – Valodas aktualitātes 1985, Rīga, 1986, 91–95.

⁷ E. B l e s e, Laviešu personu vārdu un uzvārdu studijas, Rīga, 1929, 41.